

Anastasija Šutović*

Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu

Onemogućavanje urbanog razvoja negiranjem postojanja

SAŽETAK

„Sloboda da gradimo i obnavljamo sebe i naše gradove je jedno od najdragocenijih, a opet najzapostavljenijih naših ljudskih prava.” Dok savremeno društvo ide u korak sa principima održivosti, propagirajući ekonomski prosperitet, društvenu jednakost, ekološku odgovornost, zaštitu kulturnog nasleđa, mi zapravo „živimo u eri gde ideali ljudskih prava zauzimaju središnje mesto, kako u političkom tako i u etičkom smislu. Ogroman deo političke energije ulaže se u promovisanje, zaštitu i artikulisanje njihovog značaja u izgradnji boljeg sveta”. Vreme u kojem su sile razaranja snažnije od sile stvaranja. Ugrožavanje i uništavanje arhitektonskog/graditeljskog nasleđa na Kosovu i Metohiji traje vekovima, a danas se odvija istim intenzitetom u kontinuitetu. Negiranje kulturne, arhitektonske baštine i istorijskih tragova postojanja jednog naroda na određenoj teritoriji, gde su ljudska i manjinska prava na poslednjem mestu, bezbednost izgrađene sredine i ljudi postaje upitna. Nemogućnost adekvatnog rada na aktivnoj zaštiti kulturnih dobara stvara otvorene, danas i ostvarene mogućnosti za prisvajanje srpskog kulturnog nasleđa. Stradanje srpskog kulturnog nasleđa se nastavlja, danas sa pretenzijom potpunog uništenja, pogrešnog tumačenja i predstavljanja srpske kulturne baštine kao kulturne, pa čak i duhovne tvorevine Albanaca, samoproklamovane pseudodržave. Ostvarujući svoje pretenzije uništavanjem, obnavljanjem bez dozvole, preuzimanjem i uzurpacijom. Mogućnost slobode građenja i obnavljanja odavno je zanemarena, postavlja se pitanje da li je moguće ostvariti urbanu bezbednost i urbani razvoj? Brisanjem i prisvajanjem

* sutovic.a@gmail.com

srpske memorije, odnosno negiranjem postojanja potpuno se onemogućava budućnost urbanog razvoja.

KLJUČNE REČI: *Kosovo i Metohija, negiranje postojanja, urbani razvoj, urbana bezbednost, arhitektonska baština*

UVOD

„Sloboda da gradimo i obnavljamo sebe i naše gradove je jedno od najdragocenijih, a opet najzaspostavljenijih naših ljudskih prava” (Harvi, 2013: 26). Dok savremeno društvo ide u korak sa principima održivosti, propagirajući ekonomski prosperitet, društvenu jednakost, ekološku odgovornost, zaštitu kulturnog nasleđa, mi zapravo „živimo u eri gde ideali ljudskih prava zauzimaju središnje mesto, kako u političkom tako i u etičkom smislu. Ogroman deo političke energije ulaže se u promovisanje, zaštitu i artikulisanje njihovog značaja u izgradnji boljeg sveta” (Harvi, 2013: 25). U vremenu brzih globalnih promena teži se da kultura ponovo zauzme centralno mesto u razvoju i evaluaciji izgrađenog okruženja. „Kulturu moramo razlikovati od kulturnog nasleđa koje ima uže značenje, jer, zahvaljujući kulturi, velike ljudske tvorevine kroz vekove dobijaju oblik kulturnog nasleđa” (Gillman, 2010). Kulturno nasleđe predstavlja jedinstven resurs, nezamenljiv odraz bogatstva i raznovrsnosti prošlosti ljudske zajednice. „Kulturna baština ima izuzetno značajnu ulogu u stvaranju održivih zajednica. Za stanovnike nasleđe obezbeđuje njihovoj zajednici osećaj posebnosti, identiteta i karaktera i utiče na izbor mesta za življenje” (Kurtović-Folić, 2010: 104). Kulturno nasleđe danas se prepoznaje kao važan činilac koji daje doprinos kvalitetu života, promovisanju ekonomskog razvoja i jačanju društvene kohezije u globalnom okruženju koje se menja.

Ugrožavanje i uništavanje arhitektonskog/graditeljskog nasleđa na Kosovu i Metohiji traje vekovima, a danas se odvija istim intenzitetom u kontinuitetu. Negiranje kulturne, arhitektonske baštine i istorijskih tragova postojanja jednog naroda na određenoj teritoriji, gde su ljudska i manjinska prava na poslednjem mestu, bezbednost izgrađene sredine i ljudi postaje upitna. Nemogućnost adekvatnog rada na aktivnoj zaštiti kulturnih dobara stvara otvorene, danas i ostvarene mogućnosti za prisvajanje srpskog kulturnog nasleđa. Stradanje srpskog kulturnog nasleđa se nastavlja, danas sa

pretenzijom potpunog uništenja, pogrešnog tumačenja i predstavljanja srpske kulturne baštine kao kulturne, pa čak i duhovne tvorevine Albanaca, samoproklamovane pseudodržave. Ostvarujući svoje pretenzije uništavanjem, obnavljanjem bez dozvole, preuzimanjem i uzurpacijom. „Kultura je sveukupno i sveprožimajuće društveno nasleđe, podrazumeva oblikovanje (ne)prihvatljivih obrazaca, mišljenja i delovanja, zahvaljujući kojima se (dugoročno) održava društvena stabilnost, a na osnovu toga i kreira percepcija bezbednosti” (Proroković, et al., 2023: 1217).

Mogućnost slobode građenja i obnavljanja odavno je zanemarena, postavlja se pitanje da li je moguće ostvariti urbanu bezbednost i urbani razvoj? Kolektivni identitet ostao je imun na spoljne, ali i interne političke pritiske, uporedo sa sistemskim urušavanjem institucija. Nakon NATO agresije 1999. godine institucije su odmah sistemski uzurpirane, a srpsko i ostalo nealbansko stanovništvo proglašeno. Sedišta institucija su premeštena, dobivši prefiks privremena, ne sagledavajući da li je infrastruktura, neophodna za adekvatno funkcionisanje izmeštenih institucija, adekvatna. Planiranje i izgradnja adekvatne infrastrukture, koja bi omogućila dostojanstven život, rast i napredak stanovništva, kao i povratak raseljenog stanovništva nije se odvijala na pravedan način. „Egzistencijalni prostor” nasilno uzurpiran, izmenjen, oštećen, porušen, i geografska raseljenost stanovništva ostavili su duboke posledice. Međuetnički sukobi na Kosovu i Metohiji doprineli su niskom standardu života koji, zajedno sa siromaštvom, direktno utiče i na zdravlje ljudi, bezbednost, kao i kvalitet života.

„Kada se prostorna nepravda upiše u izgrađeno okruženje teško ju je izbrisati” (Soja, 2010: 41). Sadašnjost je svet u kojem ne postoji interakcija između dve glavne etničke zajednice, srpske i albanske, a budućnost ne donosi ništa obećavajuće. Poteškoće u normalnom funkcionisanju srpskog stanovništva dodatno se otežavaju negiranjem, samovoljnom privatizacijom izgrađenih objekata od strane kosovske agencije za privatizaciju, stvarajući sve nepovoljnije ekonomske prilike. Geografija raseljavanja formirala je neadekvatne javne prostore u okruženju verskih i školskih objekata. „Deca nisu imala ništa drugo do deset kvadratnih metara oko crkve, gde mogu da se igraju”, a negde samo svoje dvorište. Ograničavanjem kretanja onemogućena su osnovna ljudska prava. „Uništavanje spomenika kakvo god ono bilo, posebno ono koje se odnosi na uništavanje svetinja, dovodi do gubitka jedne tačke podrške i povećanja faktora

društvene entropije” (Elezović, 2023: 68). Daljim negiranjem postojanja narušava se mogućnost opstanka. Zajednice, kao ključni akteri održivog razvoja, ovde su osporavane i negirane kada su u pitanju autohtone manjine. „Neki od nas koji žive u privilegovanim prostorima imaju luksuz da raspravljaju o idejama prostorne pravde. Međutim, za mnoge ljude koji žive u nepravednim geografijama grada prostorna pravda je pitanje života i smrti” (Soja, 2010). Brisanjem i prisvajanjem srpske memorije, odnosno negiranjem postojanja potpuno se onemogućava budućnost urbanog razvoja.

NEGIRANJE POSTOJANJA

Uništenje koje je pretilo ne samo fizičkim strukturama, već i kulturnom identitetu i istorijskom kontinuitetu koje predstavljaju, zaštita i obnova urbane kulturne baštine bila je neophodan i važan posleratni korak koji je u samom početku izostao. Bevan (2006) navodi da uništavanje nasleđa predstavlja „kulturnu dimenziju genocida ili etničkog čišćenja drugim sredstvima”, postavljajući tako osnovu za stvaranje pročišćenih novih monoetničkih enklava. Kulturna baština ne predstavlja samo očuvanje starih struktura, ona predstavlja mnogo više, pre svega prihvatanje, valorizovanje i uvažavanje raznovrsne istorije i kulture koja je oblikovala njegov identitet. Kako se urbano nasleđe ponovo izmišlja i prepravlja kako bi se obeležile teritorije, ne samo fizički, nego i simbolički, da bi se konstruisali pročišćeni oblici novih kolektivnih identiteta koji su morali biti stvoreni, kako bi se „drugi” držali na odstojanju, samim tim se može naći povezanost sa izostankom zaštite i obnove kulturne baštine srpskog naroda. U Uneskovoj Deklaraciji o namernom uništavanju kulturnog nasleđa iz 2003. godine: „... kulturno nasleđe je značajna komponenta kulturnog identiteta zajednica, grupa i pojedinaca, kao i socijalne kohezije, tako da njegovo namerno uništavanje može da ima štetne posledice po ljudsko dostojanstvo i ljudska prava” (UNESCO, 2003). Osporavanje, pa i otimanje, istorijskog, graditeljskog i crkvenog nasleđa se u velikoj meri odražava i na osporavanje, otimanje i pukog „egzistencijalnog prostora”, koji predstavlja i jedan od osnovnih preduslova i razvoja nekog naroda.

KULTURNO-ISTORIJSKA BAŠTINA

Gustina kulturno-istorijske baštine Kosova i Metohije, „zgusnutost crkava i manastira, kao i rasutost srpskih enklava koje su izolovane i nalaze se usred albanskog okruženja, koje je neprijateljski rasploženo i često ga nije moguće kontrolisati, predstavlja hroničnu prepreku za opstanak manjinskih grupa, kao i za očuvanje kulturnog nasleđa” (Bojović, 2014: 55). Istraživanja Kancelarije za baštinu Eparhije raško-prizrenske pokazuju da na Kosovu i Metohiji ima preko 1.700 srpskih svetih mesta (manastiri, crkve, isposnice, zapisi, groblja...) koja su vekovima razarana i obnavljana, uključujući i savremeno doba. „Ti srpski reperi su gusto raspoređeni (prosečno po jedan na svakih 7km²) i svedoče o pripadnosti prostora, te su upravo zbog toga „okupacijom pokrajine”, fizički, egzistencijalno i identitetski ugroženi” (Stepić, 2020: 19). Posle ulaska NATO snaga 10. juna 1999. godine, pa sve do avgusta 2002, srušena su ili oštećena 52 spomenika kulture, a oštećeno je, srušeno i oskrnavljeno još 55, koji nisu registrovani kao spomenici kulture. Rušenje i skrnavljenje pravoslavnih grobalja još je brojnije, a u hrišćanskoj tradiciji održavanje groblja ima posebno značenje. Predmet razaranja bile su i hiljade srpskih kuća, iz kojih je najveći deo stanovništva, oko 250.000 bio proteran. „Nakon rata, suočeni sa dva paralelna anticivilizacijska procesa na Kosovu i Metohiji – uništavanjem hrišćanske kulturne baštine i izgonom i raseljavanjem njenih autohtonih baštinka” (Krstić, 2002: 17). Do temelja su srušeni miniranjem, zapaljeni i potpuno izbrisani mnogi izuzetno vredni srednjovekovni hramovi, kao i oni noviji, nastajali od XVII do XX veka. Potpuno uništenje srpske srednjovekovne umetnosti u Rečanima, Čabićima, Dolcu, Dresniku, Nerodimlju, Mlečanima, Mušutištu, Zočištu, sprovedeno je tako da se izbriše svaki trag i onemogući obnova. Krstić (2002) navodi da se sva nastojanja da se obnove oštećeni ili porušeni spomenici baštine Srbije, kao i značajni spomenici srednjovekovne umetnosti ne ostvaruju, ne samo onemogućavanjem od strane lokalnog albanskog stanovništva, nego i nepreuzimanjem inicijative od strane UNMIK-a. Iako se određeni izveštaji službeno ne smatraju postojećim, vidljivi su naponi da se nasleđe drugih rekonstruiše i obnovi. Samim tim, uočava se nepostojanje inicijative za obnovu srušenih ili oštećenih dobara hrišćanske zajednice i počeci negiranja postojanja iste. UNMIK je aprila 2002. godine preneo upravljanje u području

kulturne baštine na Ministarstvo za kulturu i sport privremene vlade Kosova, što je dodatno otežavalo ukazivanje na značaj nasleđa. Indikativno je da je UNMIK dozvolio Srpskoj pravoslavnoj crkvi i nevladinim organizacijama, ali ne i nadležnim nacionalnim vlastima, delovanje na zaštiti kulturne baštine Srbije. Srpska pravoslavna crkva, u nepovoljnim uslovima ograničenog kretanja, tada je utvrdila i opisala srušene, oštećene i oskrnavljene crkve i manastire i sva svedočenja o izvršenom vandalizmu sačinila u publikaciji. „Uništavanjem spomenika i nestajanjem njihovih autentičnih baštinika vrši se civilizacijski preobražaj Kosova i Metohije. Izostanak zaštite i trajnog očuvanja kulturne baštine Srbije na Kosovu i Metohiji bio bi posredna poruka da se Srbiji, jedinjoj među evropskim državama, oduzima njena istorijska baština” (Krstić, 2002: 97).

Izostanak obnove i zaštite omogućio je da „lokalna zajednica iskaže jasan stav prema srpskom kulturnom nasleđu 17. marta 2004. godine, kada su brutalnim miniranjem, paljenjem, razbijanjem, skrnavljenjem, poharom... sinhronizovano uništavane srpske crkve i manastiri širom Kosova i Metohije” (Marković, 2015). Za dva dana, koliko je trajao Pogrom, iseljeno je preko 4.000 Srba, spaljeno i oštećeno više od 700 srpskih kuća, spaljeno i oštećeno 31 kulturno dobro, praćeno skrnavljenjem, rušenjem i raskopavanjem srpskih grobalja. Manastir Svetih arhanđela kod Prizrena i manastir Devič, koji su na neko vreme „oživeli”, spaljeni su i razoreni.

UNESCO je, neposredno po izvršenom martovskom pogromu nad srpskim nasleđem, krajem aprila iste godine, imao ekspertsku misiju na Kosovu i Metohiji. Manastir Dečani, sa crkvom Vaznesenja Hristovog, upisan je na Listu svetske kulturne i prirodne baštine 2004. godine. Na Listu su 2006. godine, kao proširenje manastiru, pridruženi: manastir Pećka patrijaršija, manastir Gračanica i crkva Bogorodice Ljeviške, ali uz određene izmene, uključujući delimičnu promenu naziva spomenika u Srednjovekovni spomenici na Kosovu. Izbacivanjem geografske odrednice Metohija „taj pojam označavao je crkvene i manastirske posede i ekonomije, različite veličine i ranga u hijerarhiji crkvenih i manastirskih vlastelina” (Pavlović, 2019). Upisani spomenici uključeni su i na Listu svetske kulturne baštine u opasnosti. Zbog sve češćih etnički motivisanih napada na srpsku kulturnu baštinu, bilo je neophodno uspostaviti zaštićene zone oko srpskih svetinja, kako bi se osigurala njihova bezbednost. Aneks V Ahtisarijevog plana iz 2006. godine doveo je u pitanje opstanak nekih od najznačajnijih mesta srpske baštine na Kosovu i

Metohiji. Ukupna površina svih zaštićenih zona, koju je predložila srpska strana, grubo je smanjena za skoro 50%, te se ne može smatrati korekcijom, već isključivo nametanjem potpuno drugih površina, koje su u nekim slučajevima korigovane skoro stoprocentno. U pojedinim slučajevima, nepažljivim i površnim smanjivanjem zone zaštite, kulturno dobro koje se štiti završavalo je van područja zaštite. Zone zaštite takođe nisu određene prema granicama parcela, što dalje vodi ka neodrživosti u praksi, gde jedna parcela pripada delom zoni zaštite, a delom pripada sasvim drugom režimu korišćenja (Marković, 2015).

Srpsko kulturno nasleđe na Kosovu i Metohiji nažalost nema efikasnu zaštitu. „Izraženo raznim izazovima, koji su se dodatno zakomplikovali opštim argumentima IKOMOS-a u vezi sa kriterijumima za upis na Listu, prema kojima se upisani srednjovekovni manastiri i crkve na Kosovu i Metohiji tretiraju više kao deo univerzalnog srednjovekovnog romaničkog i vizantijskog graditeljstva i umetnosti, nego kao plod autohtone srpske baštine. Sve ovo je uticalo put ka drugačijem i iskrivljenom tumačenju sprskog srednjovekovnog nasleđa, koje ne odgovara ni istorijskim činjenicama, niti savremenim naučnim standardima” (Nikolić, et al., 2021: 96). Jedan od mnogobrojnih srednjovekovnih spomenika koji je namerno uništen i podvrgnut ovoj vrsti menjanja činjenica je Crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu, „koja se uzima kao paradigma odnosa savremenog albanskog društva na Kosovu i Metohiji prema srpskoj srednjovekovnoj baštini” (Nikolić, et al., 2021: 94). Crkva je bila napadana 1999. godine i tokom martovskog Pogroma 2004, a kasnije je ostala izložena brojnim krađama. Sve to jasno prikazuje da u tom periodu nije bila percipirana kao albansko/ilirsko nasleđe. Težnja za prisvajanjem nasleđa potiče iz kasnijeg perioda, nakon upisivanja crkve na Listu svetske baštine, kao i sve većem iskazivanju kulturnog nasleđa kao važnog činioca održivog razvoja od strane međunarodnih zajednica.

Vankuverska deklaracija UN (1976) navodi pravo da sa punim suverenitetom bude baštinik sebi svojstvenih kulturnih vrednosti koje su plod cele njene istorije. To je neotuđivo pravo svake zemlje, jer se njena prošlost, sadašnjost i budućnost identifikuje s njenom kulturnom baštinom. Ne postoji osnov po kome ovo pravo može biti preneto na neku drugu zemlju, etničku ili versku zajednicu, posebno ne na onu koja nije spremna da se s njom identifikuje, da je čuva kao izvornu. Kulturno nasleđe kao integralni deo svakodnevnih

prostornih iskustava, deo je kolektivne memorije. Njegovim uništavanjem ili „prekrajanjem” narušava se osećaj poverenja u društvo i sposobnost zajednice da se oseća bezbedno u sopstvenom okruženju, što dalje stvara prostor za nesigurnost i destabilizaciju, kako individualnog identiteta tako i kolektivne svesti, a samim tim utiče i na poimanje bezbednosti društva.

JEDNOSTRANA VALORIZACIJA NASLEĐA

Može se reći da je dosadašnja valorizacija nasleđa bila stručna, međutim jednostrana, jer valorizacija nije uključivala nasleđe XX veka, pojedinačne objekte, niti celine. Od početka XX veka na prostoru Kosova i Metohije ostvaren je znatan civilizacijski napredak na polju arhitekture, ali i urbanizma. Pored administrativnih objekata, podizani su i trgovački, ugostiteljski, obrazovni, zdravstveni, kulturni, vojni i sportsko-rekreativni objekti. „Čitav arhitektonsko-urbanistički fond Kosova i Metohije, izgrađen od 1945. do 1999. godine sredstvima Republike Srbije i saveznog fonda za razvoj Kosova, s ciljem da se ta zaostala autonomna oblast modernizuje (Kadijević, 2022: 182), podjednako je koristio svim nacionalnim zajednicama. Nasleđe često kategorisano kao nametnuto, kao zaostavština prethodnih ideologija, i kao takvo nije bilo prihvatljivo, još tada jedini neslovenski narod u Jugoslaviji – albanci nisu bili spremni da izgrađeno nasleđe unifikuju sa ostalima. Prestanak određenih ideoloških, kulturoloških i socioloških sistema vrednosti u ovom slučaju proizveo je i prestanak vrednovanja arhitekture stvorene tokom tog perioda. Nasleđe ostaje potpuno nezaštićeno, neadekvatnim intervencijama, delimično ili potpuno se preoblikuje. Dodatno se preoblikuje i uklanjanjem ne samo vidljivih, nego i istorijskih slojeva koji su bili utkani u nazive izgrađenih objekata, brisanjem iz javne memorije sećanje na toleranciju i nekadašnje „bratstvo i jedinstvo”. Privatizacijom i rekonstrukcijom danas se posleratno nasleđe ne može prepoznati. Pa čak i danas se „relativizuje uloga jugoslovenskih integrativnih stremljenja” (Kadijević, 2022: 186). Podsticaj za temeljnije proučavanje pokrajinske graditeljske baštine prepoznaje se u osnivanju kosovskog organa međunarodnog udruženja za zaštitu tekovina modernog arhitektonskog pokreta DOCOMOMO i delovanju fondacije Kosovo architecture, bilo bi značajno ove dopri-

nose prisajediti sa istraživačkim saznanjima sakupljenim u Srbiji (Kadijević, 2017). Neophodno je valorizovati i ugroženo spomeničko nasleđe koje obuhvata zajedničku istoriju Srba i albanske etničke zajednice iz socijalističkog perioda. „Pored uništavanja dela i celine spomenika, čime se pokazuje želja za njihovim brisanjem iz javne memorije, postoje i primeri drugačijih intervencija, onih kojima se ostvaruje simbolička nadogradnja, odnosno preinačavanje” (Pavličić, 2017: 493). Izostavljanjem bitnih informacija o srpskim spomenicima, kulturnom nasleđu, kreira se novi identitet, ali i iskrivljena slika o kulturnim prilikama na Kosovu i Metohiji.

OSPORAVANJE PRAVA NA PROSTOR

Misija Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) na „Kosovu” je u svom izveštaju iz 2014. godine konstatovala da zaneimarivanje i vandalizam na kulturnim i verskim lokalitetima, nekontrolisani urbani razvoj i slabo posvećivanje pažnje pitanja uravnoteženja zaštite kulturne i verske baštine i prava pojedinaca i zajednica koje žive oko takvih lokaliteta ugrožavaju kulturnu i versku baštinu na ovom delu teritorije Srbije. Iako u izveštaju iz 2022. godine uočavaju pozitivne korake u institucionalnom poštovanju Zakona o specijalnim zaštitnim zonama, i dalje nekontrolisan razvoj, bespravna gradnja i rušenje objekata nasleđa izaziva zabrinutost zbog načina na koji utiče na zaštitu lokaliteta specijalnih zaštitnih zona. Krađe i oštećenja usled vandalizma najčešći su incidenti koji pogađaju kulturno nasleđe i verske lokalitete. Navodi se da prijavljeni slučajevi ukazuju na ekonomske motive, a ne na namerno uništavanje i zastrašivanje stanovništva. Ovi navodi ne mogu se sa sigurnošću potvrditi, kako mnogi incidenti nisu prijavljeni kosovskoj policiji, jedan od primera jeste skrnavljenje Saborne crkve Hrista spasa u Prištini, gde su isti „obezbeđivali demonstrante dok su vršili skrnavljenje hrama” (Radovanović, 2023: 257). Iz datog možemo sagledati negiranje postojanja od strane lokalnog većinskog stanovništva, koje ne uvažava kulturno nasleđe „drugog”. Negiranje postojanja ogleda se i pri planiranju i izgradnji saobraćajne infrastrukture, gde je kroz staro srpsko groblje u severnom delu Kosovske Mitrovice prokopan put. Dalje negiranje ogleda se i prilikom prokopavanja seoskih puteva koji se označavaju kao sumnjivi, pri čemu se srpskom stanov-

ništvu onemogućava adekvatno kretanje, kao i obrađivanje imanja, ugrožava bezbednost i opstanak. Negiranje potvrđuje i činjenica da pri izradi Strategije za kulturno nasleđe 2017–2027. valotizacije, u skladu sa kriterijumima svetskog kulturnog nasleđa, u samoj izradi nije učestvovala nijedna osoba srpske nacionalnosti. Održivi urbani razvoj i napredak ne mogu biti ostvareni ukoliko pravi akteri, odnosno ljudi koji žive, rade i planiraju da ostanu na tom prostoru nisu uključeni u iste procese. „Kulturno nasleđe ima potencijal da postane ključni element brendiranja lokaliteta kroz obezbeđivanje autentičnosti, prepoznatljivost i verodostojnost plasiranja brendova”.¹ Brendiranje već sada ima više negativnih aspekata, namernim stvaranjem konfuzije istorije radi kreiranja novog identiteta, osporavajući postojanje autohtonih baštinka. „Težište destruktivnih namera pomeren je od fizičkog negiranja ka teorijskom, odnosno historiografskom i prezentacijskom krivotvorenju identiteta baštine” (Pavličić, 2017: 487). Tokom poslednje dve decenije, potpuno nezaapaženo, ali neprekidno nestaje bogati fond srpskog naroda, tradicionalnog graditeljstva na Kosovu i Metohiji. Time nestaju i veštine, znanja i običaji, trag o postojanju jednog naroda.

Namerno uništavanje izgrađenog identiteta, koji predstavlja „žive” svedoke postojanja naroda, imao je za cilj uništavanje istog tog identiteta, kako bi se otvorile mogućnosti za stvaranje novog. Samim tim, težilo se delom i narušavanju ljudskog dostojanstva, jer, prema Dondersu, „kulturni identitet se smatra delom ljudskog dostojanstva” (Donders, 2020: 387). Kulturno nasleđe i prostor blisko su povezani sa ljudskim pravima, zajedno mogu delovati radi prevazilaženja prostornih nepravdi. Međutim, represivnom politikom koja osporava pravo na očuvanje i korišćenje kulturnog nasleđa „drugih”, prostor postaje sredstvo moći. Danas svesno doprinoseći zapuštanju, degradaciji i zaboravu tih vrednosti, potirući njihovu ulogu u očuvanju kolektivnog identiteta i doprinoseći daljoj fragmentaciji društva, uticaće na pojedinačnu i kolektivnu percepciju bezbednosti. Aktivnim osporavanjem kulturnog nasleđa „drugih”, brisanjem njihovog prisustva iz kolektivne svesti. Zanemarivanjem, neodržavanjem ili neadekvatnim korišćenjem ovih prostora, isti režim ne samo da uništava, prekraja istorijske tragove, već šalje i poruku o potpunom negiranju njihovog doprinosa kulturi i identitetu šire zajednice.

1 Heritage Counts (2017), *Heritage and the Economy*. London: Historic England.

URBANA BEZBEDNOST ZAJEDNICE

U brzim promena na globalnom nivou, urbana bezbednost našla se kao centralna briga u gradovima. Pri ostvarivanju rezilijentnih gradova bezbednost je jedan od važnijih faktora. Višedimenzionalno složeno pitanje, koje uključuje različite prostorne, ali i društvene faktore, poput otpornosti društva, svesti zajednice i društvene integracije. Urbana bezbednost u ovom slučaju odnosi se na oblik osećaja sigurnosti i poverenja. „Dimenzije sa kojima je taj osećaj povezan uključuju i prostorno-fizički, društveni i psihološki aspekt bivanja u gradu” (Jabareen, 2017). Poverenje, izgrađeno okruženje i fizičke karakteristike prostora direktno utiču na osećaj sigurnosti kod ljudi, a samim tim utiču i na bezbednost. Osećaj sigurnosti i poverenja jača osećaj zajednice, vezanost za mesto, društvenu koheziju, poboljšava urbanu održivost i učvršćuje kolektivni identitet. „Nedostatak urbane bezbednosti ima psihološke efekte na identitet, poverenje i svakodnevno ponašanje i proizvodi geografije straha, segregacije i izolacije” (Jabareen, 2017: 5). Bezbednost ljudi zavisi i od doživljaja straha, odnosno kolektivne svesti o vrednostima koje (ni)su napadnute. Strah, kao individualno stanje, takođe je deo društvenog ili kolektivnog iskustva. „Oslanjanjem na kulturno razvija se percepcija o tekućoj ili nekoj pretpostavljenoj sigurnosti, čime se potiskuje, amortizuje ili eliminiše osećanje straha” (Proroković, et al., 2023: 1219).

„EGZISTENCIJALNI PROSTOR”

Prema Sodži, „mi smo prostorna bića od rođenja”, kroz naš život smo ugrađeni u društvene i ekonomske procese, gde aktivno učestvujemo u stvaranju, oblikovanju i transformisanju prostora koje koristimo. Oblikuju nas geografije koje nas okružuju, kao što i mi neprestano oblikujemo geografije oko nas (Soja, 2010). Kulturno nasleđe sa kojim se ljudi identifikuju, predstavlja jedinstvenu i nezamenljivu kulturnu vrednost jednog naroda, jer, stvarano generacijama, direktno utiče na društveni, obrazovni, pa i civilizacijski razvoj. Prostorom se izražava naše postojanje u svetu. „Čovekov opstanak zavisi od uspostavljanja jedne osmišljene i koherentne slike sredine u kojoj on živi, ili, drugim rečima, od njegovog „egzisten-

cijalnog prostora" (Norberg-Šulc, 2006: 155). „Egzistencijalni prostor” ugrožen je više od dve decenije na prostoru Kosova i Metohije. „Princip identifikacije neprestano prati svakog pojedinca, zajednicu i ljudsko društvo u celini i nosi sa sobom smisao života, odnosno postojanja. Svako negiranje identiteta zasnovanog na „saigri” prošlosti, sadašnjosti i budućnosti znači brisanje principijelne i smisaone osnove identiteta, pojedinačnog, nacionalno-etnokulturnog i univerzalno-ljudskog” (Elezović, 2023: 22). Kulturno nasleđe integralni je deo svakodnevnih prostornih iskustava, samim tim integralni je deo našeg „egzistencijalnog prostora”. Okruženje, poverenje, kao i fizičke karakteristike prostora direktno utiču na osećaj sigurnosti kod ljudi, a samim tim i na bezbednost uopšte. Negiranjem, neodržavanjem kulturno-istorijskog nasleđa narušava se osećaj pripadnosti i kontinuiteta zajednice. To ne utiče samo na našu sposobnost da razumemo prošlost, već utiče i na kolektivnu psihološku sigurnost. Bez tih temelja, pojedinci, kao i društvo, ostaju bez oslonca, što rezultira osećajem nesigurnosti i nestabilnosti u svakodnevnom životu.

PERCEPCIJA BEZBEDNOSTI

Ontološka bezbednost i percepcije koje se tiču osiguravanja individualne i kolektivne bezbednosti su temeljni deo kolektivnog identiteta. Kolektivni identitet veoma je važan za identitet pojedinca, stvarajući osećaj pripadnosti. Nezamenljivu ulogu u kreiranju kolektivnog identiteta ima kultura. U okviru nje se nasleđuju, baštine i predaju vrednosti, prihvatljivi obrasci i mišljenja, zahvaljujući kojima se stiče i održava doživljaj o celovitosti između prošlog, trenutnog i budućeg. Samim tim, iz „izgrađenosti”, „utemeljenosti” i/ili „čvrstine” kolektivnog identiteta direktno zavisi i ontološka bezbednost (Proroković, et al., 2023). Narušavanje kolektivnog identiteta dovodi do osećaja ugroženosti naroda. Kvalitet urbanog života usko je povezan sa osećajem ontološke bezbednosti. Danas u vremenu negiranja, osporavanja prava, kulture, zanemarivanja kolektivnog identiteta dovodi se u pitanje i „čvrstina” ontološke bezbednosti, kako pojedinačne tako i kolektivne. Uništavanjem i neodržavanjem kulturno-istorijskog fonda brišu se tragovi identiteta i kolektivne memorije. Kada zajednica gubi svest o svom poreklu i vrednostima

javlja se osećaj praznine koji značajno utiče na percepciju bezbednosti, kako na pojedinačnom tako i na kolektivnom nivou.

„Fizičke karakteristike susedstva značajno doprinose percepciji sigurnosti” (Jabareen, 2017: 6), međutim, rasutost srpskih enklava na samom jugu koje su izolovane i nalaze se usred albanskog okruženja, koje je često neprijateljski raspoloženo, kao i privatizacija čitavih objekata ili pojedinačnih jedinica unutar istog na samom jugu, kao i u severnom delu većinski naseljenom srpskim stanovništvom, doprinosi osećaju nesigurnosti. Snaga kolektivnog identiteta među srpskim stanovništvom, i pored internih i spoljnih političkih pritiska, negiranja postojanja, osećaja nesigurnosti, prevazilazi probleme urušenih institucija. „Bezbednost 'kolektivnog bića', u ovom konkretnom slučaju srpskog korpusa, direktno zavisi od doživljaja straha i percepcije o vrednostima koje su napadnute, a to nije samo deo teritorije (fizičko-geografskih dimenzija) već i stvari vezane za davninu prošlost, istorijsko pamćenje, vrednosti i obrasce” (Proroković, et al., 2023: 1222). Pitanje urbane bezbednosti direktno je povezano i sa sprovođenjem ekonomske politike odozgo nadole osporavanjem prava na prostor i nasleđe „drugih”, koja dodatno marginalizuje ove zajednice i produbljuje nesigurnost.

ZAKLJUČAK

„Prošlost određuje budućnost, a budućnost definiše prošlost, veza sa materijalnim ostacima traje, a nematerijalne navike i običaji iz prošlosti značajno su sredstvo za realizaciju ovog reciprociteta i stvaranja društvenog razvoja” (Kurtović-Folić, 2010: 86). Uništavanje materijalnog nasleđa danas se može sagledati kao društveni problem, jer onemogućava učenje iz prošlosti, što posledično onemogućava dalji društveni napredak, a samim tim i urbani održivi razvoj. Važna karakteristika koncepta kulturnog nasleđa jeste njegova povezanost sa narodima, zajednicama i kulturnim identitetima. „Kulturno nasleđe ima objektivnu dimenziju, ali je posebno važno zbog svoje subjektivne dimenzije, odnosno načina na koji ga pojedinci i zajednice percipiraju kao nešto što je povezano sa njihovim kulturnim identitetom i osećajem pripadnosti zajednici. Ta intrinzična veza između kulturnog nasleđa i kulturnog identiteta pojedinca,

zajednice i čovečanstva opravdava međunarodnu, ali i nacionalnu zaštitu i očuvanje kulturnog nasleđa" (Donders, 2020).

Ideja održivog urbanog razvoja u sebi mora imati snažan akcent na kulturnih obeležja društva, jer kultura je istovremeno i nosilac i posrednik promena, indikator postignuća i postojanosti pojedinih društava. Dugogodišnji život u stanju socijalne depriviranosti je, uz konstantan pritisak koji stvara ambijent političke, ali i urbane nesigurnosti, doveo srpsko stanovništvo na Kosovu i Metohiji do situacije da, i nakon prinudnog iseljavanja, etničkog čišćenja, i dalje razmišljaju o migracijama ka centralnoj i severnoj Srbiji u potrazi za adekvatnijim socijalnim i ekonomskim perspektivama, bezbednijem i kvalitetnijem životu. „Posebno, nasleđe i kolektivno sećanje svakog lokaliteta ili zajednice je nezamenljiv i važan temelj za razvoj, sadašnji i budući" (ICOMOS, 1999). Nije moguće da se urbani razvoj i urbana bezbednost budućnosti izgradi bez bogatstva kulturnog nasleđa, bez istinskog uvažavanja, prepoznavanja i vrednovanja kulturnih postignuća svih sredina i naroda.

„Graditeljsko nasleđe „drugih" se još uvek tretira na civilizacijski neprihvatljiv način, pogotovo ako poseduje dublji identitetski i simbolički značaj" (Kadijević, 2022: 184). U daljem istraživanju preispitivaće se kako efikasno upravljati ozbiljnim neizvesnostima i socio-prostornim nejednakostima, preispitaće se kakve vrednosti mogu proizvesti i na koji način mogu ostvariti poboljšanje kvaliteta života, pomak u razvoju i mogućnost opstanka srpskog stanovništva. Neophodno je plansko unapređivanje postojećih zdravstvenih i obrazovnih institucija, kao i omogućavanje šireg razvoja već postojećih kulturnih ustanova i njihovo povezivanje. Ove institucije i ukazivanje, kao i korišćenje potencijala kulturnog i duhovnog nasleđa mogu odigrati značajnu ulogu u funkciji socijalne dimenzije održivog razvoja na prostoru Kosova i Metohije za srpsko stanovništvo. Kulturno nasleđe neophodno je posmatrati kao „žive sisteme znanja" (Della Torre, 2019: 27). Arhitektonsko i urbano nasleđe, koje karakteriše krhkost, istovremeno se može posmatrati kao slabost, ali i kao vrednost. Prekranje istorije može imati mnoge posledice na razumevanje prošlosti, razmere posledica ukazuju nam na neophodnost razumevanja kolateralnih šteta koje se dešavaju, kao i na prepoznavanje osećaja odgovornosti, prema krhkom nasleđu koje je u opasnosti od nestanka.

Moramo postati svesni ishoda prostornih nepravdi, kao i procesa koji pojačavaju ekonomsko, političko i društveno okruženje koje se koristi za održavanje nepravednih geografija. Sistemsko privatno/institucionalno prisvajanje kolektivno proizvedene vrednosti, koja bi se u mnogim aspektima trebala smatrati zajedničkim resursom, ostavila je i nastavlja da ostavlja dugoročne kulturne posledice. Duboke implikacije u kvalitetu društvenih odnosa i kohezije, latentno nasilje u lokalnoj politici i od strane lokalne većinske zajednice. „Bez prostorne svesti, stvaranje i održavanje nepravednih geografija verovatno će ostati nevidljivo i neosporeno” (Soja, 2010: 42).

Osporavanje prava da valorizujemo, vrednujemo resurse kulturnog nasleđa posledično je dovelo do otuđenja stanovništva od kulturnog nasleđa, pa i do činjenice da se nasleđe iz najbližeg okruženja, onog koje nije ugroženo „uzurpiranjem teritorije”, ne prepoznaje i ne razume. Ostavljajući duboke posledice na kulturno nasleđe XX veka, „podređene zemlje prihvataju regulatorno pokroviteljstvo velikih sila, potiskujući vlastitu kulturnu tradiciju u korist preporučenog (a često nametnutog) globalističkog sistema vrednosti” (Kadijević, 2022: 180). „Marketing gradova i stvaranje regionalnih imidža preuzeli su planiranje i kreiranje politika, vodeći do oštire teritorijalne konkurentnosti kako bi se privukle investicije i pažnja globalnog turizma. Smanjenje regionalnih nejednakosti žrtvovano je za bujni konzumerizam i pretpostavljenu potrebu za reorganizacijom urbanog i regionalnog prostora kako bi se zadovoljili zahtevi globalnog tržišta (Soja, 2010: 65). Neophodno je prepoznavanje osećaja odgovornosti prema krhkom nasleđu koje je u opasnosti od nestanka. Dugogodišnje negiranje proizvelo je da se danas objektima briše, odnosno negira sloj značenja, menja se sam narativ, narušavajući potencijal kulturnog dobra, zarad potpune transformacije u komercijalne svrhe. Brisanjem istorijskih slojeva, uništavanjem materijalnog nasleđa, kao i pojedinačno i kolektivno zanemarivanje „oprostorenog identiteta” rezultiralo je stvaranjem društva koje ne razlikuje svet koji ga okružuje.

LITERATURA

- Bevan, R. (2006). *The destruction of memory: Architecture at war*. London: Reaktion.
- Bojović, B. (2014). *Kosovo i Zapadni Balkan: pitanje regionalne stabilnosti i evropske bezbednosti*. Beograd: Medija centar „Odbrana”.
- Della Toree, S. (2019). *A coevolutionary approach to the reuse of built cultural heritage*. Proceedings of the Conferenze Scienza e Beni culturali. Venezia: Arcadia, 25–34.
- Donders, Y. (2020). Cultural Heritage and Human Rights. In F. Francioni & A. F. Vrdoljak (Eds.), *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law*. Oxford: Oxford University Press, 379–409.
- Elezović, Z. (2023). *Uloga savremenog srpskog javnog spomeničkog nasleđa na Kosovu i Metohiji u očuvanju srpskog kulturnog identiteta*. Priština–Leposavić: Institut za srpsku kulturu.
- Gillman, D. (2010). *The idea of Cultural heritage*. Cambridge: University Press, 9–10.
- Harvi, D. (2013). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Jabareen, Y., Eizenberg, E., Zilberman, O. (2017). Conceptualizing urban ontological security: 'Being-in-the-city' and its social and spatial dimensions. *Cities*, 68, 1–7.
- Kadijević, A. (2017). Novije graditeljstvo – od modernizacije i destrukcije do iskrivljenog prikazivanja, u: *Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji: identitet, značaj, ugroženost*, ur. Marković M. i Vojvodić D., Beograd: SANU, 340–349.
- Kadijević, A. (2022). Nasleđe i globalna kriza: uticaj geopolitike na kulturnu istoriografiju i zaštitu spomenika. *Nasleđe*, 23, 177–190.
- Krstić, B. (2002). *Spasavanje kulturne baštine Srbije i Evrope na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Liber-press.
- Kurtović-Folić, N. (2010). Kulturno nasleđe – neobnovljiv resurs u strategiji održivog razvoja. M. B. Brković (Ur.) (2010), *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji* (str. 73–122). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Marković, G. (2015). *Zone zaštite srpskih manastira na Kosovu i Metohiji*, doktorska disertacija. Univerzitet u Beograd – Arhitektonski fakultet.

- Medojević, J., Pavlović, M., Milosavljević, S. (2022). Sociogeografske determinante uništenih srpskih crkava i manastira na Kosovu i Metohiji od 1999. do 2022. godine. *Sociološki pregled*, Vol. 56, Br. 4 (2022), 1525–1546.
- Nikolić, M., Vukotić Lazar, M., Roter Blagojević, M. (2021). Spomenici svetske kulturne baštine na Kosovu i Metohiji – problemi i perspektive zaštite. *Arhitektura i urbanizam*, 53, 89–99.
- OSCE Mission in Kosovo, Zaštita kulturnog nasleđa na Kosovu, *Organization for Security and Co-operation in Europe*, July 2022.
- Pavličić, J. (2017). Srpsko spomeničko nasleđe na Kosovu i Metohiji u svetlu savremenih teorija o kulturnoj baštini, u: *Srpsko umetničko nasleđe na Kosovu i Metohiji: identitet, značaj, ugroženost*, ur. Marković M. i Vojvodić D., Beograd: SANU, 485–506.
- Proroković, D., Stojanović, B. (2023). Ontološka bezbednost i kolektivni identitet kroz prizmu strateške kulture na primeru Kosova i Metohije. *Sociološki pregled*, Vol. 57, Br. 4, 1215–1233.
- Radovanović, A. (2023). *Kosovo, serbian orthodox church, and populism*. Conference of European Churches. Globethics Publications & CEC, 243–260.
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture (2002). Spomenička baština Kosova i Metohije. 2. izmenjeno i dopunjeno izd. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Soja, E. W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stepić, M. (2020). Kosovo i Metohija: Geopolitički aspekti brzog rešenja i zamrznutog konflikta. *Nacionalni interes*, Vol. 38, Br. 2, 7–30.
- UNESCO (2003). Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage.

TO DENY EXISTENCE IS TO DISABLE URBAN DEVELOPMENT

SUMMARY

"The freedom to build and renew ourselves and our cities is one of our most precious yet most neglected human rights." As modern society aligns with sustainability principles, advocating economic prosperity, social equality, environmental responsibility, and the protection of cultural heritage, we actually "live in an era where human rights ideals take center stage, both politically and ethically. A substantial amount of political energy is invested in promoting, protecting, and articulating their significance in building a better world." A time when the forces of destruction are stronger than the forces of creation. The endangerment and destruction of architectural heritage in Kosovo and Metohija has persisted for centuries, and today it continues with the same intensity unabated. Denying the cultural and architectural heritage and historical traces of a nation's existence in a specific territory, where human and minority rights are a low priority, compromises the security of the built environment and its people. The inability to adequately work on the active protection of cultural assets creates open and now realized opportunities for the appropriation of Serbian cultural heritage. The suffering of Serbian cultural heritage continues, today with the pretension of complete destruction, misinterpretation, and misrepresentation of Serbian cultural heritage as the cultural, and even spiritual, creation of Albanians from the selfproclaimed pseudostate. Fulfilling their pretensions through destruction, unauthorized reconstruction, appropriation, and usurpation. The possibility of freedom in construction and renewal has long been neglected, raising the question of whether it is possible to achieve urban security and urban development. Erasing and appropriating Serbian memory, along with denying its existence, completely obstructs the future of urban development.

KEYWORDS: *Kosovo and Metohija, denial of existence, urban development, urban security, architectural heritage.*